

Obedience Following Obedience: From Rational Impossibility to Theoretical Possibility; A Reappraisal with Emphasis on the Nature of Divine Legal Command

Mohammad-Reza Naeini¹ , Abbas Zandi² , Mohammad Hakim³

1. Professor of Advanced Jurisprudence at the Seminary of Qom, Iran. E-mail: mrnaeini47@gmail.com

2. Instructor of the Higher Level at the Seminary of Qom, Iran. E-mail: abmr133@gmail.com

3. Department of Islamic Jurisprudence and Law, Farabi Campus, University of Tehran, Iran. E-mail: mohammad.hakim@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 2025 May 24

Revised: 2025 June 11

Accepted: 2025 June 25

Published online:

Keywords:

Obedience Following
Obedience,
Secondary Obedience,
Rational Impossibility,
Abrogation of Command,
Legal Command

ABSTRACT

The debate over the rational (im)possibility of "obedience following obedience" is a key issue in Islamic legal theory, with important implications for deriving juridical rulings. The central question is whether a legally obligated person may repeat an act of obedience after fulfilling it once. Many scholars argue such repetition is rationally impossible, citing reasons like fulfillment of purpose, redundancy, contradiction, and abrogation of the divine command. They maintain that once the divine purpose is met, the command ceases, rendering further obedience meaningless. This study, employing an analytical-descriptive method, challenges that assumption by examining the nature of the divine legal command. It argues that the object of divine injunctions is a general nature—not limited to a specific person or single instance. As such, just as the obligation of repetition requires evidence, the impossibility of repetition also demands proof. In the absence of such proof, denying the validity of secondary obedience is unfounded. Unlike personal directives, legal commands serve broader purposes and are not fulfilled by a single act of obedience. Thus, assuming the command ends after one fulfillment contradicts the normative structure of divine law. This study concludes that the claim of rational impossibility lacks sufficient basis, affirming instead the theoretical possibility of obedience following obedience.

Cite this article: Naeini, M.R, Zandi, A., & Hakim, M. (2025). "Obedience following obedience: From rational impossibility to theoretical possibility; A reappraisal with emphasis on the nature of divine legal command." *Islamic Jurisprudential Researches.*, (X), ...

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press

DOI: <http://doi.org/00000000000000000000>

مقاله پذیرش شده

امثال پس از امثال، از استحاله عقلی تا امکان نظری؛

بازخوانی با تأکید بر ماهیت خطاب قانونی

محمدرضا نایینی¹، عباس زندی²، و محمد حکیم³

1. استاد درس خارج فقه و اصول حوزه علمیه، قم، ایران. رایانامه: mrnaeini47@gmail.com

2. مدرس سطح عالی حوزه علمیه، قم، ایران. رایانامه: abmr133@gmail.com

3. نویسنده مسئول، گروه فقه و حقوق دانشکده‌گان فارابی، دانشگاه تهران، ایران. رایانامه: mohammad.hakim@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	مسئله استحاله یا امکان عقلی «امثال پس از امثال»، از مباحث چالش‌برانگیز در دانش اصول فقه به شمار می‌آید و آثار فراوانی را در ساحت استنباط احکام به‌همراه دارد. پرسش اساسی آن است که آیا مکلف، پس از امثال نخست یک حکم شرعی الزامی، مجاز به تکرار همان امثال است یا خیر؟ بسیاری از اصولیان با استناد به ادله‌ای چون سقوط غرض، تحصیل حاصل، تناقض و سقوط امر، آن را از اساس ناممکن و محال دانسته‌اند، اما نقطه محوری در استدلال فائلان به استحاله عقلی، این انگاره است که با تحقق امثال نخست، امر شرعی نیز ساقط می‌شود؛ و از آنجا که امثال، در غیاب امر، معنا ندارد، امثال ثانوی نیز محال و بی‌معنی خواهد بود. این پژوهش که با روش تحلیلی-توصیفی سامان یافته است، در پی اثبات امکان نظری و نفی استحاله عقلی امثال پس از امثال است و در این راستا، بر تحلیل ماهیت خطاب قانونی تأکید می‌کند. بر اساس این تحلیل، متعلق امر در خطاب قانونی، طبیعت نوعی و غیرمقید به شخص یا نوبت واحد است؛ بنابراین، همان‌گونه که اثبات وجوب تکرار نیازمند دلیل است، نفی امکان تکرار امثال نیز بدون دلیل یا قرینه معتبر، فاقد حجیت خواهد بود؛ زیرا قضایای قانونی بر خلاف قضایای شخصی، تابع اغراض نوعی‌اند؛ و اغراض نوعی، با فعل شخص خاص و تحقق امثال خاص حاصل نمی‌شوند؛ و اساساً، حصول غرض نهایی با انجام امثال خاص، با ماهیت قانون‌مندی خطاب تکلیف‌نا سازگار است. از این‌رو، انگاره سقوط امر پس از امثال اول، فاقد دلیل معتبر است و زمینه را برای دفاع از امکان عقلی امثال ثانوی فراهم می‌سازد.
کلیدواژه‌ها: امثال پس از امثال، امثال ثانوی، استحاله عقلی، سقوط امر، خطاب قانونی.	
استناد: نایینی، محمدرضا؛ زندی، عباس و حکیم، محمد (1404). «امثال پس از امثال: از استحاله عقلی تا امکان نظری؛ بازخوانی با تأکید بر ماهیت خطاب قانونی». پژوهش‌های فقهی	
ناشر: دانشگاه تهران.	© نویسندگان.

<http://doi.org/00000000000000000000000000000000>

امثال پس از امثال، از استحاله عقلی تا امکان نظری؛ بازخوانی با تأکید بر ماهیت خطاب قانونی

بیان مسئله:

امثال امر الهی، تحلی تسلیم قلبی و تعبد عملی انسان در برابر اراده تشریعی شارع است که با تحقق آن، زمینه برای تهذیب نفس، تقرب الهی و بهره‌مندی از آثار دنیوی و اخروی دین فراهم می‌گردد. از این‌رو، اطاعت از اوامر و نواهی شارع مقدس، رکن بنیادی در مسیر نیل به کمال انسانی و سعادت ابدی قلمداد می‌شود. در این میان، هرچه امثال فرامین الهی دقیق‌تر و آگاهانه‌تر صورت گیرد، دستیابی به مراتب بالاتری از رشد و فلاح بشر ممکن‌تر خواهد بود. بر همین اساس، شناخت دقیق حقیقت امثال و فهم روشمند قلمرو و حدود تحقق آن، که آثار مهمی در فهم صحیح تکلیف و عمل به آن در پی دارد، یکی از مباحث بنیادی در دانش اصول فقه به‌شمار می‌رود.

یکی از مسائل چالش‌برانگیز و محل اختلاف میان اصولیان در ساحت امثال، مسئله معروف به «امثال پس از امثال» (الامثال عقبی الامثال) است که در قالب امکان‌سنجی عقلی امثال مجدّد نسبت به امری که پیش‌تر امثال شده، مطرح گردیده است (انصاری، ۱۳۸۳، ج ۳: ۵۵۷).

امکان‌پذیری امثال مکرّر یک امر شرعی، پس از تحقق امثال نخست، مسئله‌ای اساسی اما مبهم است؛ زیرا بر پایه امکان عقلی امثال مجدّد، اگر مکلفی یکی از اوامر شرعی را امثال نماید - به عنوان مثال نماز خود را طبق دستور شارع مقدس اقامه کند - این امکان برای او فراهم است که برای مرتبه دوم نیز همان امثال را به‌جا بیاورد؛ اما بر پایه استحاله عقلی، امثال پس از امثال معقول نخواهد بود. در متون فقه امامیه و در ضمن مسائل متنوع، فتوا بر پایه استحاله امثال پس از امثال تا بدانجا شهرت یافته است که برخی از فقیهان در بیان استحاله امثال مجدّد، تعبیر

«اجماع» را به کار برده‌اند (نجفی، ۴۴: ج ۳؛ ۳۶). البته هرچند ادعای اجماع مخدوش است، اما نشان از شهرت و پذیرش گسترده اصل استحاله عقلی امثال ثانوی در میان فقیهان شیعه دارد. در این مسأله، بسیاری از اصولیان و فقیهان، نظریه استحاله عقلی امثال بعد از امثال را پذیرفته‌اند (به عنوان نمونه: میرزای قمی، ۴۳۰: ج ۱؛ خوانساری، بی تا، ج ۱؛ ۳۴۲؛ نائینی، ۱۴۱: ق، ج ۱؛ ۷۵؛ همدانی، ۴۱۶: ج ۱؛ ۷۴؛ بروجردی، بی تا، ج ۳؛ ۳۷۶-۳۸۱؛ حکیم، ۴۱۶: ج ۴؛ ۳۲؛ خوئی، ۱۴۸: ق- الف، ج ۳؛ ۲۰؛ و گروهی اندک نیز کوشیده‌اند که امکان نظری امثال ثانوی را اثبات کنند و یا بر مبنای جواز، فتوا داده‌اند (اصفهانی، ۴۲۲: ج ۱؛ ۲۲۹ و ۳۳۰؛ خمینی، ۱۴۱۸: ق، ج ۲؛ ۳۱ و ۳۲؛ سبزواری، ۱۴۱۳: ج ۸؛ ۱۷۷). گروهی دیگر نیز به تفصیل میان موارد و حالات مختلف قائل گردیده‌اند (آخوندخراسانی، ۴۹: ص ۷۹؛ حائری یزدی، ۱۴۱۸: ق؛ ۷۸؛ عراقی، ۱۴۱۷: ق، ج ۱؛ ۲۵۵ و ۲۵۶؛ صدر، ۱۴۱۷: ق، ج ۴؛ ۳۷۰).

در چنین زمینه‌ای، مقاله حاضر با تأکید بر بازنگری در چیستی خطاب شرعی، با این فرضیه پیش می‌رود که توجه به قانونی بودن قضایای شرعی، می‌تواند مبنای نظریه استحاله را متزلزل سازد و زمینه‌ساز تغییر نگرش به امثال پس از امثال و تحول در فتاوی فقهی شود. درباره پیشینه تحقیق، شایسته ذکر است که مقاله‌ای با عنوان «تبدیل امثال؛ نقد استحاله و مستندسازی امکان» (کامل نواب و دیگران، ۴۰۲، صص ۷۵-۱۰۰) در دست است که در آن بر یگانگی «امثال پس از امثال» و «تبدیل امثال» تأکید شده و به ارزیابی دیدگاه اصولیان در این مسئله پرداخته شده است. اما نقطه تمایز و نوآوری تحقیق حاضر، از یک سو تبیین تفاوت ماهوی «تبدیل امثال» و «امثال پس از امثال»؛ و از دیگر سو، طرح و بررسی تقریرات گوناگون طرفداران استحاله؛ و از سوی دیگر، تأکید بر نقش «ماهیت خطاب قانونی» در مسئله است که در نوع خود، بدیع به‌شمار می‌رود.

1. مفهوم‌شناسی

مهم‌ترین مفاهیم پژوهش حاضر به شرح ذیل است:

۱-۱. امثال

«امثال» در لغت، مصدر از «امْتَلَّ» (امْتَلَّ أَمْرَهُ، أَى احْتَذَاهُ/ امْتَلَّ طَرِيقَتَهُ: تَبِعَهَا فَلَمْ يَعْدُهَا) و به معنی «اطاعت» و «پیروی» (جوهری، ۱۴۱۰ ق، ج ۵: ۸۱۶؛ زبیدی، ۱۴۱۴ ق، ج ۵: ۸۲۶) و «فرمان‌برداى از امر مولا» است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱: ۳۰).

حقیقت امثال در اصطلاح علم اصول فقه، به‌طور مستقل بیان نشده است؛ اما اصولیان به اجمال، حقیقت امثال را «انجام دادن تکلیف، از آن جهت که مورد تکلیف واقع شده» معرفی کرده‌اند (اصفهانى، ۱۴۳۹ ق، ج ۳: ۱۹). بنابراین می‌توان «امثال» را به معنی «انجام عمل، مطابق با تکلیف شرعی» یا «موافقت با تکلیف و اقدام عملی به انجام آن و مطابقت عمل انجام‌شده با واقع» و «فرمان‌بری و اجرای دستور شرعی» دانست. باری؛ آنچه قطعاً در معنی اصطلاحی امثال نهفته است، تحقق معنای لغوی (پیروی و اطاعت کردن) در واقعیت خارجی است.

۱-۲. امثال پس از امثال

چنان‌که بیان شد، معنی «امثال» در اصطلاح فقهی و اصولی، بر همان معنای لغوی خود که «پیروی کردن» است، باقی مانده و در دانش فقه و اصول، به معنی «انجام متعلق تکلیف» استعمال شده است. بنابراین «امثال بعد از امثال» به معنی «انجام دادن مأمور به تکلیف برای مرتبه دوم» (خوئی، ۱۴۱۸ ق- الف، ج ۲: ۷۷) است. به بیان دیگر، امثال بعد از امثال بدین معناست که مکلف بعد از انجام دادن متعلق تکلیف مطابق دستور، برای بار دوم همان تکلیف را انجام می‌دهد. مثل آنکه مکلفی نمازی را طبق دستور شارع مقدس اقامه نماید و بخواهد برای بار دوم امثال تکلیف به همان نماز را تکرار کند.

۱-۳. تبدیل امثال

در برخی از آثار میان «امثال پس از امثال» و «تبدیل امثال» خلط شده است؛ و حال آنکه «تبدیل امثال» به معنای آن است که مکلف پس از انجام یک مصداق از مأموریه، به طور کامل از آن «إعراض» کرده و مصداق دیگری از همان طبیعت را به جای آن انجام دهد. از این رو، در «تبدیل امثال» مکلفی که یک مصداق از طبیعت را انجام داده است، با رویگردانی کامل از آن و انجام مصداقی دیگر، امر را امثال می‌کند (امام خمینی، ۱۳۷۶، ج ۲: ۲۹۶) که ممکن است با نیتی متفاوت باشد، مانند نیت وجوب در امثال اول و نیت تبرّع و استحباب در امثال دوم. بنابراین، هرچند که «تبدیل امثال» و «امثال پس از امثال» بسیار شباهت دارند و به همین سبب، برخی از تحقیقات معاصر، آن دو را به یک معنی دانسته‌اند (کامل نواب و دیگران، ۱۴۰۲، صص ۷۵-۸۰)، اما باید توجه داشت که از ماهیت متفاوتی برخوردارند؛ زیرا در امثال بعد از امثال، دو امثال همانند شکل گرفته که امثال دوم، امثال دیگری برای همان امر و دقیقاً همانند امثال اول است؛ بر خلاف تبدیل امثال که تنها یک امثال - یعنی همان امثال دوم - رُخ داده است.

هرچند برخی از اصولیان به این تفاوت توجه داشته‌اند (امام خمینی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۳۴)، ولی بسیاری با مسامحه در تعبیر، بین این دو تفاوتی قائل نشده و در موارد فراوانی از مسأله امثال بعد از امثال، با عنوان تبدیل امثال تعبیر کرده‌اند. به عنوان مثال، در کتاب کفایه الاصول (آخوندخراسانی، ۱۴۰۹ق: ص ۸۰)، متن، به روشنی درباره امثال بعد از امثال آغاز می‌شود، اما تعبیر تبدیل امثال به اتمام می‌رسد. همچنین، برخی از اصولیان هرچند برای اثبات جواز امثال بعد از امثال کوشیده‌اند، ولی دلیل را برای جواز تبدیل امثال آورده‌اند، نه جواز امثال پس از امثال (اصفهانی، ۱۴۲۲ق، ج ۱: ۲۲۹ و ۲۳۰). این خلط، لزوم دقت در تمایز این دو مفهوم را نشان می‌دهد.

۴-۱. متعلق امر

یکی از مباحث مهم در دانش اصول فقه، به شناسایی «متعلق اوامر» - یعنی افعالی که امر، به آن‌ها تعلق گرفته و انجام آن‌ها در خارج، از مکلف خواسته شده - اختصاص یافته است؛ و در اینکه آیا اوامر به «طبیعیات» (طبیعت مأمور به) تعلق یافته است یا «افراد» (فرد مأمور به)، اختلاف نظر

است (آخوندخراسانی، ۴۹:ق: ص ۷؛ امام خمینی، ۴۳:ق، ج ۱؛ ۴۴:ق، ج ۳؛ ۴۸:ق- الف، ج ۳: ۱۹۲ و ۱۹۳).

مقصود از «طبیعت»، جهت اشتراک بین افراد خارجی، بدون توجه به خصوصیات افراد و عوارض آنهاست؛ و مراد از «فرد»، طبیعت با ضمیمه عوارض و خصوصیات شخصی آن است. بنابراین اگر متعلق امر «طبیعت مأمور به» باشد، انجام دادن طبیعت بدون تعیین و تأثیر عوارض و مشخصات فرد خارجی، مطلوب مقنن/ آمر است، هرچند در غالب موارد در عالم خارج نیز، عوارض و مشخصاتی خاص تحقق پیدا می‌کند. ولی اگر متعلق امر «فرد مأمور به» باشد، مشخصات فردی و عوارض شخصی نیز- هر چند به صورت مردّد- در متعلق امر اخذ شده است.

هرچند که برخی از اصولیان، نزاع در متعلق امر را نزاعی فلسفی (اصفهانی، ۴۴:ق: ۷۳ و ۱۰۷) و

برخی آن را نزاعی عرفی دانسته‌اند (امام خمینی، ۴۳:ق، ج ۱: ۳۴۲)، اما این نزاع عمدتاً لفظی است؛ زیرا هر دو دسته بر این دیدگاه توافق دارند که مطلوب شارع یا مقنن در تکلیف، تحقق خارجی طبیعت است؛ البته با اختلاف در اینکه آیا امر به طبیعت، با قطع نظر از خصوصیات خارجی و یا با نظر به خصوصیات و عوارض شخصی خارجی تعلّق یافته است؟

براساس دیدگاه برگزیده و مشهور متأخر، صیغه امر- البته در موارد فقدان هرگونه قرینه (سبحانی، ۴۳:ق، ج ۱: ۳۸۴)- فقط بر طلب ایجاد «طبیعت مأمور به» به دلالت می‌کند (آخوندخراسانی، ۴۹:ق:

ص ۷)؛ و با یک بار تحقق خارجی طبیعت، امتثال امر صورت می‌گیرد؛ زیرا از آنجا که ماده (بُن‌واژه- ریشه) امر جز بر طبیعت محض دلالت ندارد، و ماده در همه مشتقات و هیئات نیز نهفته است (سبحانی، ۴۳:ق، ج ۱: ۳۸۵)، تعلق امر به «طبیعت» صحیح است.

۵-۱. خطاب قانونی

شناخت ماهیت «خطاب قانونی» (تفصیل را بنگرید در: امام خمینی، ۳۷۶:ق، ج ۳: ۳۰۲-۳۰۸)، دارای ثمرات مهمی در مسئله تحقیق حاضر است. در باور مشهور اصولیان، خطاب شرعی به خطابات شخصی- به تعداد افراد و اشخاص مورد تخاطب- انحلال می‌یابد و خصوصیات شخصی و عارضی

مکلفان از قبیل علم و قدرت آنان، بر امتثال خطاب شرعی تأثیرگذار است (نایینی، ۱۳۷۶، ج ۴: ۵۱؛

عراقی، ۱۴۱۷، ج ۳: ۳۷۳؛ امام خمینی، ۱۴۳۳، ج ۱: ۴۳۷).

اما باید توجه داشت که صرفاً برخی از خطاب‌های شرعی - بر پایه دلیل خاص - ممکن است «خطاب شخصی» باشند. ولی اصل عقلایی در خطابات شرعی، «قانونی» بودن آنها است. خطاب قانونی، خطابی کلی و عام است که به تقنین عرفی شباهت دارد و دربردارنده حکم شرعی برای تمامی مکلفان و به مثابه جعل قانون عام برای عموم قلمداد می‌شود؛ و شخصی و انحلالی بودن آن برخلاف اصل و نیازمند دلیل و قرینه روشن است. البته هرچند مقاله حاضر در پی اثبات نظریه «خطابات قانونی» و رد دیدگاه مشهور نیست، بلکه بر نتیجه و ثمره نهایی خطاب قانونی تکیه دارد، اما شایسته است که اجمالاً به مهم‌ترین نکات درباره این گونه از خطاب پرداخته شود:

الف- از یک سو، وجدان انسانی چنین درک می‌کند که برای دعوت یک جمع وسیع به رعایت یک قانون/ تکلیف دائمی، یک خطاب عمومی کفایت می‌کند و ضرورتی ندارد که هر فرد به‌طور جداگانه و انحلالی مورد خطاب قرار گیرد. ریشه این درک وجدانی را می‌توان در گرایش ذاتی عقل به پرهیز از کار لغو و بیهوده دانست (امام خمینی، ۱۴۳۳، ج ۱: ۴۳۷؛ همو، ۱۴۴۰، ج ۱: ۱۳۰).

ب- از دیگر سو، توجه به عموم «عناوین موجود در خطاب‌های شرعی» - مانند «یا ایها الذین آمنوا» - نشان می‌دهد که این عناوین، صرفاً حکایتگر مطلوبیت «طبیعت» اند و خصوصیات شخصی مکلف، در شکل‌گیری عنوان خطاب در مرتبه جعل حکم، هیچ‌گونه دخالتی نخواهد داشت. از این رو، «خطاب قانونی» از ماهیتی شبیه به قانون‌گذاری عرفی شباهت دارد (امام خمینی، ۱۴۴۵، ج ۲: ۲۷ و ۲۸).

ج- از سوی دیگر، نظریه «انحلال خطاب‌های شرعی به تعداد مکلفان» با اشکالات و نتایج غیرقابل پذیرش متعددی مواجه است؛ اشکالاتی همچون لزوم نسبیت در احکام؛ و عدم توجه خطاب شارع به کافران و گنهکاران؛ و تقید عقلی احکام به قدرت، در حالی که عقل در حوزه‌ای خارج از قلمروش دخالت نمی‌کند (تفصیل را بنگرید در: امام خمینی، ۱۴۳۷، ج ۲: ۲۱۶ و ۲۱۷؛ همو، ۱۴۳۳،

ج ۱: ۴۳۷؛ همو، ۱۴۴۵، ج ۲: ۲۶-۲۸؛ همو، ۱۴۴۰، ج ۱: ۱۳۰ و ۲۰۴).

در نتیجه، در خطاب قانونی - بر خلاف خطاب شخصی - خطاب شارع به خطاب‌های متعدّد - به تعداد مکلفان - انحلال نمی‌یابد (امام خمینی، ۱۳۷۶، ج ۳: ۳۱۹؛ همو، ۱۴۲۷، ج ۱: ۳۹ و ج ۲: ۲۱۴). همچنین باید توجه داشت هر چند محور اساسی بحث در ماهیت خطاب‌های قانونی، «مخاطب حکم» است، نه «متعلق تکلیف» (وحدت و تکرار یا طبایع)؛ اما با توجه به اینکه خطاب در قضیه قانونی با عدم انحلال مواجه است، نتیجه نهایی، تعلق اوامر به «طبایع» خواهد بود؛ زیرا این «طبیعت» است که از این قابلیت برخوردار است که متعلق خطاب شرعی به عموم انسان‌ها واقع شود. بنابراین، خصوصیات مصادیق و جهات خارجی، از قلمرو و حریم اوامر در مقام جعل، خارجند (خمینی، ۱۳۷۶، ج ۳: ۳۰۲).

2. دیدگاه استحاله عقلی امتثال بعد از امتثال

دیدگاه مشهور اصولیان، «استحاله عقلی امتثال بعد از امتثال» است که در متون اصولی، با استدلال‌ها و تقریرات مختلفی مطرح شده است. البته علاوه بر آنکه برخی از تقریرات و استدلال‌ها در این راستا، با سایر تقریرات هم‌پوشانی و شباهت دارند؛ باید توجه داشت که رکن محوری در همه این وجوه و تقریرات، «سقوط امر با حصول یک فرد از طبیعت مأمور به» است (میرزای قمی، ۱۴۳۰، ج ۱: ۵۹؛ کرباسی، بی‌تا: ۹۷) که با بیان‌های متفاوت و متنوعی مطرح گردیده است:

۱-۳. سقوط امر بعد از «حصول غرض»

یک امر خاص، مقتضی بیش از یک امتثال نیست؛ و با یک بار امتثال آن امر، غرض حاصل می‌شود و امتثال دوم موضوع نخواهد داشت (میرزای قمی، ۱۴۳۰، ج ۱: ۵۹؛ بجنوردی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۳۵۲). به عبارت دیگر، از یک سو، امر به طبیعت تعلق می‌گیرد و انطباق طبیعت بر هر فردی که در خارج محقق شود، انطباق قهری است (خوئی، ۱۴۰۸، ج ۲: ۷۸). از دیگر سو، مقصود از امتثال، چیزی غیر از «انطباق طبیعت مأمور به بر فرد انجام‌شده در خارج» و «قرار گرفتن فعل مکلف تحت عنوان مصادقی از طبیعت مأمور به» نیست.

در نتیجه با اولین فرد از امثال، غرض حاصل؛ و امثال نخست به سقوط امر و حصول غرض منجر می‌گردد؛ و دیگر جایی برای امثال دوم باقی نخواهد ماند.

۲-۲. سقوط امر بعد از «حصول امثال»

این استدلال بر خلاف استدلال پیشین، صرفاً بر سقوط امر بعد از «حصول امثال» استوار است، و «سقوط غرض» دخالت و تأثیری در استدلال ندارد؛ زیرا فرقی نمی‌کند که با امثال اول، غرض مولا حاصل شود و یا حاصل نشود، بلکه آنچه اهمیت دارد، حصول یا عدم حصول امثال است (محقق داماد، ۱۳۹۶، ج ۳: ۲۰۴).

آنچه مکلف برای بار اول انجام می‌دهد، یا مصداقی از طبیعت مأمور به هست یا مصداق برای طبیعت مأمور به نیست. اگر رفتار مکلف، مصداق طبیعت باشد، امثال حاصل شده و قلمرو اقتضای امر و باعثیت آن (برآنگیزانندگی امر) تمام می‌شود و امری باقی نمی‌ماند تا امثال دوم به واسطه آن تحقق یابد؛ و اگر رفتار مکلف، مصداق برای طبیعت مأمور به نباشد- مثلاً فاقد جزء یا شرط مکلف به باشد- با فعل اول هیچ‌گونه امتثالی صورت نگرفته است تا بحث از امثال دیگر- با عنوان امثال ثانوی- مطرح شود (امام خمینی، ۱۳۷۶، ج ۲: ۳۹۲ و ۳۹۸)؛ بلکه لازم است مکلف، نخستین امثال خود را انجام دهد.

۲-۳. لزوم «خلف»

برهان خلف، «روش اثبات مطلوب با ابطال نقیض آن» است (ابن سینا، ۱۳۹۴، ج ۴: ۱۱۴). در امثال پس از امثال نیز، بر اساس مقتضای تعلق امر به طبیعت، غرض آمر، «وجود محض» طبیعت است و با امثال طبیعت، غرض ساقط می‌شود؛ و حال آنکه معنی امثال دوم این است که غرض، «وجود ساری و جاری» طبیعت باشد و هنوز باقی است. بدیهی است که جمع بین این دو (وجود محض و وجود ساری)، خلف و تناقض است و با ابطال نقیض (قضیه عکس)، قضیه اصل اثبات می‌شود.

به بیان دیگر، تعلق امر به طبیعت- با اذعان به اینکه غرض، وجود محض طبیعت است- این نتیجه را در پی دارد که امثال دوم- که باعث می‌شود غرض، وجود ساری طبیعت باشد- نقیض گزاره پیشین قلمداد شود و از طریق تناقض و خلف، باطل گردد (خمینی، ۱۴۱۸ ق، ج ۲: ۳۱ و ۳۲).

۴-۲. لزوم یکی از دو حالت «امر بدون ملاک» یا «امثال بدون امر»

معنای امثال دوم- در امثال پس از امثال- این است که یا امر بدون ملاک (غرض) باشد و یا اینکه امثال بدون امر باشد؛ زیرا با امثال اول غرض حاصل می‌شود. بنابراین اگر امر هنوز باقی بماند، بقای آن بدون ملاک و غرض خواهد بود؛ و اگر امر باقی نماند، امثال دوم، امثالی بدون امر خواهد بود. بنابراین، معنای امثال بعد از امثال، تعدد امر بدون ملاک یا امثال بدون امر است که التزام به آن ممکن نیست (خمینی، ۱۴۱۸ ق، ج ۲: ۳۱ و ۳۲).

البته باید توجه داشت که این استدلال را نمی‌توان استدلالی مستقل از استدلال به حصول غرض و سقوط امر با امثال اول قلمداد کرد؛ چراکه استلزام امر بدون ملاک یا امثال بدون امر، فرع و شاخه‌ای از حصول غرض و سقوط امر با امثال اول است.

۴-۳. لزوم «تحصیل حاصل»

به طور قطع با امثال اول، حقیقت امثال حاصل می‌شود (میرزای قمی، ۱۴۳۰ ق، ج ۱: ۹۰) و تحصیل مجدد حقیقت امثال، تحصیل حاصل است. به بیان دیگر، امثال بعد از امثال با وحدت طلب، به تحصیل حاصل منجر می‌شود (اصفهانی، ۱۴۰۴ ق: ۷۳؛ صدر، ۱۴۱۷ ق، ج ۴: ۳۸۴ و ۳۸۵) که معقول نیست.

بنابراین با اذعان به اینکه شارع فقط یک بار امر کرده است (وحدت طلب) و مکلف باید آن را امثال نماید، آن چیزی که مأمور به (موضوع دستور) بوده، یک بار انجام شده و حاصل گردیده است. حال اگر دوباره به همان شیوه امثال کند، گویی دنبال چیزی است که قبلاً به دست آمده است؛ و این همان «تحصیل حاصل» (دریافت دریافته) است که از نظر عقلی محال و بی‌فایده

است (ابراهیمی دینانی، ۱۳۶۵ هـ، ج ۱: ص ۴۰).

۲-۶. حضور «انگاره سقوط امر» در تقریرات پنج‌گانه

بر اساس تقریرات متنوع دیدگاه استحاله عقلی، این دیدگاه بر انگاره «سقوط امر پس از امثال نخست» استوار است (عراقی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱: ۲۵۵ و ۲۵۶؛ امام خمینی، ۱۳۷۶ هـ، ج ۲: ۳۹۷ و ۳۹۸).

بنابراین، با امثال اول و سقوط امر، موضوعی برای تکرار امثال باقی نمی‌ماند (خوئی، ۱۴۱۸ ق - ب، ج ۱: ۴۸۱) و برائت حاصل می‌شود (اردبیلی، ۱۴۰۳ ق، ج ۳: ۲۹۱)؛ و از سوی دیگر، قصد تقرّب در امثال دوم غیرممکن می‌گردد؛ زیرا متعلق وجوب، با امثال نخست ساقط شده و وجهی شرعی برای قصد تقرّب در امثال دوم باقی نمانده است (حکیم، ۱۴۱۶ ق، ج ۴: ۳۱). در نتیجه، به دلیل امتناع عقلی امثال ثانوی با قصد وجوب، لازم است که برای امثال دوم، قصد تبرّع یا استحباب شود (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹ ق، ج ۳: ۹۴؛ خوئی، ۱۴۱۸ ق - ب، ج ۱: ۴۴۶).

3. دیدگاه تفصیل

برخی از اصولیان میان موارد و حالات مختلف، تفصیل داده؛ و در برخی از حالات، امثال بعد از امثال را محال و در بعضی موارد دیگر، آن را جایز دانسته‌اند:

۳-۱. تفصیل مبتنی بر دلالت صیغه امر بر طبیعت

برخی از اصولیان، به استحاله عقلی امثال ثانوی و نامعقول بودن آن، به طور مطلق - چه امر به «وحدت و تکرار» تعلق گرفته باشد و چه به «طبیعت» - رأی داده‌اند (خوانساری، بی‌تا، ج ۱: ۳۴۲). اما در مقابل، نظریه تفصیل مطرح شده است. طبق این تفصیل، باید میان موردی که «امثال اول، علت تامه برای حصول غرض نهایی است»؛ و جایی که «امثال اول، علت تامه برای حصول غرض نهایی قلمداد نمی‌شود»، تفصیل داد. باید دقت داشت در صورتی که صیغه امر در صدد بیان باشد، تشخیص اینکه آیا امثال، علت تامه حصول غرض است یا خیر، ممکن می‌شود.

نتیجه تفصیل یادشده، عدم جواز امتثال بعد از امتثال در صورت اول و جواز امتثال ثانوی در صورت دوم است (آخوندخراسانی، ۴۹:ق: ص ۷۹؛ حائری یزدی، ۱۴۸:ق: ۷۸ و ر.ک: امام خمینی، ۱۳۷۶: ج ۳؛ ۳۹۶)؛ زیرا در اوامر، اگر غرض نهایی از امر، با امتثال اول حاصل شود، دیگر مجالی برای امتثال دوم باقی نمی‌ماند. ولی اگر با وجود یک غرض نهایی، امر به‌طور موقت و بدون نظر به غرض نهایی مطرح شود، بلکه غرض از امر، فقط انجام رفتاری مقدماتی و با قصد دیگری همچون آزمایشِ مأمور صادر شده باشد، در این صورت با عدم حصول غرض نهایی، امتثال دوم ممکن و معقول خواهد بود (آخوندخراسانی، ۴۹:ق: ص ۷۹؛ حسینی میلانی، ۱۴۲۸:ق: ج ۳؛ ۱۵۹-۱۶۵).

۳-۲. تفصیل بین افراد عَرَضی و افراد طولی

در نگاه برخی از اصولیان (صدر، ۱۴۷:ق، ج ۴؛ ۳۲۰)، طبیعتِ مأمور به با مجموع «دو فرد در عرضِ همدیگر» نیز حاصل می‌گردد. به عنوان مثال، اگر مولایی به عبد خود بگوید: «صدقه بده» و عبد در یک زمان، دو صدقه بدهد، امتثال وی به مجموع دو فرد - که در عرض هم قرار گرفته‌اند - حاصل می‌شود؛ زیرا طبیعتِ مأمور به در امرِ مولا مقید به قید وحدت نبوده است. بنابراین، همان طور که طبیعت بر یک فرد منطبق می‌شود، بر چند وجود در عرض یکدیگر نیز منطبق خواهد شد.

اما در افراد طولی - مثل اینکه مولایی به عبدش فرمان دهد: «صدقه بده»؛ و عبد صدقه دهد و بعد از گذشت زمان طولانی، دوباره صدقه بدهد - انطباق طبیعتِ مأمور به بر همه افراد محال است؛ زیرا امکان ندارد که دو طرف طولی، مورد تخییر قرار بگیرند؛ و اساساً تخییر عقلی بین دو فرد طولی، متصور و معقول نیست؛ زیرا با انجام دادن تکلیف برای دفعه اول، امتثال حاصل و امر ساقط می‌شود و با حصول امتثال و سقوط امر، مجالی برای امتثال در دفعه دوم باقی نمی‌ماند.

4. دیدگاه امکان عقلی امتثال بعد از امتثال (دیدگاه برگزیده)

در مقابل دیدگاه مشهور که قائل به استحالة امتثال بعد از امتثال هستند، جواز عقلی - نظری امتثال بعد از امتثال در مقام ثبوت، با استدلال‌های ذیل قابل تبیین است:

۴-۱. نقد انگاره سقوط امر با امتثال نخست

آنچه در استدلال‌ها و تقریرات متنوع نظریه «استحاله» نقش محوری دارد، پیش‌فرض یا انگاره سقوط امر با امتثال اول - با وجود مبنای اصولی تعلق امر به طبیعت - است؛ ولی اساس این انگاره مخدوش است؛ زیرا امر به طبیعت، اساساً با امتثال اول ساقط نمی‌شود، بلکه همان‌طور که مکلف در ابتدای امر (قبل از امتثال)، مخیر است که هر فردی از افراد و مصادیق طبیعت مأمور به را امتثال کند، همچنان بعد از انجام یک فرد و یک مصداق نیز این تخییر باقی است؛ و سقوط تخییر نیازمند بیان واضح از سوی آمر/مقتن است؛ و حال آنکه چنین بیانی در دست نیست. بنابراین، مطلوبیت طبیعت، و نه فرد خارجی خاص، باعث می‌گردد که انجام فرد دیگری از طبیعت جایز باشد (کاشف الغطاء، ۱۳۸۷ ق: ۷۵۲). همچنین نمی‌توان به علت تأمه بودن امتثال برای حصول غرض

از خطاب شرعی، علم و قطع پیدا کرد (اصفهانی، ۱۴۲۲ ق، ج ۱: ۳۲۹ و ۳۳۰).

۴-۲. توجه به حقیقت متعلق امر در خطاب قانونی

این حقیقت پذیرفته است که در قضا یا و خطاب‌های شخصی، غرض نهایی آمر، تابع مصلحت شخصی است؛ و امر با فعل مکلف خاص، ساقط می‌شود. اما چنان که در مفهوم‌شناسی «خطاب قانونی» بیان شد، متعلق امر در قضایای قانونی، «طبیعت» است؛ و قضایای قانونی به شخص خاص تعلق نمی‌گیرند؛ زیرا قضایای قانونی - با شباهت به تقنین عرفی - تابع اغراض نوعی‌اند، نه اغراض شخصی. بنابراین غرض مقتن از خطاب قانونی صرفاً با یک فعل خاص از مکلف خاص ساقط نخواهد شد.

البته ممکن است این احتمال مطرح شود که با پذیرش تبعیت احکام از اغراض نوعی نیز هرچند غرض نوعی با فعل خاص از مکلف خاص، ساقط نمی‌شود؛ اما از آنجایی که احکام به تعداد مکلفان انحلال پیدا می‌کنند (طبق مبنای مشهور اصولی)، غرض نسبت به هر مکلفی با اولین امتثال از جانب او حاصل می‌شود و با حصول غرض، امر نسبت به وی ساقط می‌گردد و جایی برای امتثال بعد از امتثال، برای هر یک از مکلفان - به طور مستقل و جداگانه - باقی نمی‌ماند. اما در رد این احتمال باید توجه داشت که از یک سو، بر مبنای خطاب قانونی (امام خمینی، ۱۳۷۶ ج ۳: ۳۸)،

انحلال خطاب به خطابات شخصی - به تعداد افراد و اشخاص مورد مخاطب - و دخالت خصوصیات شخصی و حالات عارضی در حکم، با روح قانونی بودن خطاب ناسازگار است. از سوی دیگر، مرحله امتثال، متأخر از مرحله جعل تقنینی است؛ و در مرحله جعل، به خصوصیتی که ممکن است در مرحله امتثال عارض گردد، نظر نمی‌شود.

۳-۴. نیازمندی جواز تکرار و عدم جواز آن، به بیان

«وجوب»، «جواز» و «عدم جواز» تکرار، همه، محتاج دلیلند؛ زیرا با توجه به توضیحات گذشته، متعلق امر در قضایای قانونی، صرف طبیعت با اغراض نوعی است. بنابراین، از یک سو، تا وقتی که بیانی از طرف آمر (مقتن) در لزوم تکرار نرسد، نمی‌توان حکم به لزوم و وجوب تکرار داد؛ و همچنین از دیگر سو، تا وقتی که بیانی از طرف آمر (مقتن) مبنی بر عدم جواز تکرار در دست نباشد، نمی‌توان به عدم جواز تکرار حکم کرد.

۴-۴. سقوط غرض الزامی با امتثال اول و بقای غرض غیرالزامی

این حقیقت پذیرفته است که قوام و بنیان امتثال به وجود و بقای امر است (خمینی، ۱۳۸۸، ق، ج ۲: ۳۱ و ۳۲)؛ اما چنان که گذشت، امر تعلق یافته به طبیعت، با امتثال ساقط نمی‌شود؛ زیرا امری که به طبیعت تعلق گرفته است، در عالم انشاء خود برای همیشه باقی می‌ماند؛ جر آنکه با دلیل روشن، معلوم شود دیگر هیچ انگیزه‌ای برای حصول غرض از سوی آمر وجود ندارد. علم و قطع به این ویژگی نیز جز با اعلام صریح آمر به پایان یافتن غرض تحقق نمی‌یابد؛ چنان که در تقنین قوانین عرفی نیز، تا زمانی که مقتن پایان زمان اجرای یک قانون را اعلام نکند، قانون پیشین همچنان حاکم خواهد بود.

بین عقلاً نیز متعارف است که بعد از امتثال نخست نسبت به یک امر، آن را به مصداق بهتری تبدیل می‌کنند. این اقدام دارای دلیل و توجیه عقلی و وجدانی است؛ زیرا بدیهی است که تبدیل یک رفتار به رفتاری بهتر و کامل‌تر پذیرفته است؛ و این کار، قطعاً و یقیناً به روح انجام وظیفه محوّل شده از سوی آمر، نزدیک‌تر است. بنابراین، امتثال نخست صرفاً می‌تواند مستلزم سقوط

غرض الزامی باشد، اما امر به حال خود باقی است (خمینی، ۱۴۸ ق، ج ۳: ۳۱ و ۳۲) تا زمینه برای غرض غیرالزامی - یعنی انجام مصداق بهتر و کامل‌تر امتثال - فراهم باشد.

۵-۴. استنتاج جواز عقلی امتثال پس از امتثال

بر اساس توضیحات گذشته، اوامر شرعی قانونی، تنها به ایجاد طبیعت تعلق گرفته‌اند، بدون آنکه معنی از تکرار در دست باشد؛ بلکه برخی از ادله فقهی بر جواز تکرار دلالت دارند (نمونه را بنگرید در: کلینی، ۱۲۰۷ ق، ج ۳: ۳۶۶؛ ح ۲؛ صدوق، ۴۹۳ ق، ج ۱: ۲۸۲؛ ح ۱۳۱ و ۱۳۲؛ طوسی، ۱۴۰۷ ق، ج ۳: ۵۰؛ ح ۸۷؛

و ۳۷۰، ح ۹۶). پس دلیلی بر سقوط امر با اولین فرد وجود ندارد؛ چرا که امر تابع غرض نوعی است و غرض شخصی به هیچ وجه، تحصیل‌کننده غرض نوعی نیست و اساساً، سقوط واجب قانونی با انجام فعل خاص از مکلفی خاص، با «قانونی بودن» مغایر است.

بر همین اساس، «تحصیل حاصل» بودن امتثال دوم نیز مردود می‌شود؛ چراکه تکلیف در قضایای قانونی به فردی خاص از طبیعت تعلق نگرفته که با اولین فرد، اصل تکلیف ساقط گردد و انجام افراد دیگر از قبیل «تحصیل حاصل» شمرده شوند. همچنین اشکال اساسی سایر استدلال‌ها و تقریرات نظریه «استحاله» نیز روشن است؛ زیرا تمامی استدلال‌ها مبتنی بر این انگاره‌اند که با اولین فرد از امتثال، امر ساقط می‌شود؛ و حال آنکه با توضیحات گذشته روشن گردید که امر در قضایای قانونی - برخلاف قضایای شخصی نیازمند دلیل خاص - همراه با غرض باقی می‌ماند.

شاهد بر این مطلب قضاوت عرف است که بر اساس مرتکبات عرفی، در قوانین عرفی نیز اوامر کلی و مربوط به «طبیعت» (مثل پرداخت مالیات، حفظ نظم، رعایت حجاب، احترام به قوانین راهنمایی و رانندگی و...) با یک بار انجام دادن، از بین نمی‌روند، مگر اینکه قانون‌گذار به صراحت اعلام کند که دیگر چنین الزامی وجود ندارد. همچنین، در این باره می‌توان به سیره علمای سلف اشاره کرد (نجفی، ۴۴۴ ق، ج ۳: ۲۶۱) که در وصیتنامه‌های خود به تکرار نماز و سایر اعمال انجام‌شده

خود، وصیت می‌کردند.

۶-۴. اشکال بر نظریه تفصیل

دو اشکال بر تفصیل اوّل - یعنی تفصیل مبتنی بر تعلّق امر به طبیعت (آخوندخراسانی، ۴۹: ق: ص ۷۹؛ حائری یزدی، ۱۴۸: ق: ۷۸) وارد است:

اشکال اوّل: اگر مقصود از این تفصیل، «تبدیل یک مصداق به مصداق دیگر، لکن به عنوان تبدیل امتثال» باشد، هرچند اشکالی ندارد، ولی دیگر «امتثال پس از امتثال» قلمداد نمی‌شود؛ زیرا ماهیت متفاوتی دارند؛ و اگر مقصودشان این باشد که امر به خاطر بقای علتش - به دلیل عدم حصول غرض - هنوز باقی است، نتیجه آن وجوب انجام دوباره و سه باره طبیعت، تا زمانی است که غرض آمر حاصل شود، نه اینکه انجام دوباره و سه باره، صرفاً جایز باشد؛ ولی قائلان به نظریه تفصیل، به وجوب تکرار ملتزم نمی‌شوند؛ بلکه قائل به جواز انجام دوباره عمل هستند (امام خمینی، ۱۳۷۶، ج ۳: ۳۹۷ و ۳۹۸).

اشکال دوم: این تفصیل نسبت به احکام شخصی (و نه قانونی) که تابع اغراض خاصند، قابل پذیرش است. اما قضایای قانونی، به طور مطلق، تابع اغراض نوعی‌اند، نه اغراضی که به مکلف خاص تعلّق گرفته باشد. بنابراین، یک بار انجام دادن مکلف، در هیچ حالتی از خطاب قانونی نمی‌تواند علت تامه برای حصول غرض نهایی شارع یا مقنن محسوب شود.

تفصیل دوم یعنی تفصیل بین افراد غرضی و طولی (صدر، ۱۴۱۷، ق: ۴، ج ۳۷۰) نیز - با عنایت به مثال‌های آن - با نگاه به احکام و خطابات شخصی (و نه قانونی) مطرح شده است؛ و بنا بر اشکال مذکور بر تفصیل پیشین (لزوم توجه به ماهیت خطاب قانونی) و نیز بنابر آنچه در نقد و بررسی دیدگاه مشهور مطرح شد، این تفصیل نیز غیرقابل پذیرش است.

نتیجه‌گیری:

پژوهش حاضر برای کشف پاسخ به این پرسش که «آیا مکلف، پس از امتثال نخست یک حکم شرعی الزامی، مجاز به تکرار همان امتثال است یا خیر؟»، نتایج ذیل را به‌دست آورد:

1- خطاب قانونی، بر اساس مصالح و اغراض نوعی و مطلوبیت طبیعت مأموریه صادر می‌شود؛ و امتثال نخست از سوی یک مکلف، غرض نوعی و کلی شارع را زایل نمی‌سازد، مگر آنکه دلیل خاص بر پایان غرض و عدم مطلوبیت طبیعت ارائه شود؛ زیرا در فضای قانون‌مندی خطاب شرعی،

نبود بیان صریح مبنی بر سقوط امر پس از امتثال نخست، قرینه‌ای بر بقای ملاک حکم و استمرار مطلوبیت طبیعتِ مأمور به قلمداد می‌شود.

2- پیش‌فرض «سقوط امر شرعی پس از نخستین امتثال»، که در زوایای تقریرات مختلف از نظریه «استحاله عقلی امتثال بعد از امتثال» نهفته یا مورد تصریح است، فاقد پشتوانه عقلی و شرعی معتبر است؛ زیرا امر در خطاب قانونی، تابع غرض نوعی است؛ و با نبود هرگونه دلیل قطعی از ناحیه شارع بر سقوط غرض و منع از تکرار امتثال، نمی‌توان از منظر عقلی یا فقهی، قائل به زوال غرض و سقوط امر شد.

3- انجام امتثال دوم نه تنها تحصیل حاصل نیست، بلکه می‌تواند به نزدیکی بیشتر به روح امتثال شرعی و تقرّب افزون‌تر به غرض شارع بینجامد. بنابراین، همان‌گونه که تخییر مکلف در گزینش مصادیق طبیعتِ مأمور به، پیش از امتثال نخست به رسمیت شناخته شده است، پس از آن نیز استمرار دارد.

4- همان‌گونه که در نظام تقنین عرفی نیز قوانین تا زمان نسخ رسمی نافذند، در تکالیف شرعی نیز اصل استمرار امر، مگر با قرینه روشن بر سقوط امر، پذیرفته می‌شود. این رویکرد، عملاً به پذیرش نظریه امکان عقلی امتثال پس از امتثال منتهی می‌شود.

کتابنامه:

* قرآن مجید.

۱. آخوندخراسانی، محمدکاظم (۱۴۰۹ ق). *کفایة الأصول*. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۲. ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۶۵ ش). *قواعد کلی در فلسفه اسلامی*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چ ۲.
۳. ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۴۵۵ ق). *الشفاء (منطق)*. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی،
۴. اردبیلی، احمد (۱۴۰۳ ق). *مجمع الفائدة و البرهان*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۵. اصفهانی، محمدحسن (۱۴۰۴ ق). *الفصول الغرویة*. قم: دار إحياء العلوم الإسلامية.

٦. اصفهانی، سید ابوالحسن (١٤٣٢ ق). **وسيلة الوصول إلى حقائق الأصول**. قم: مؤسسة النشر الإسلامي.
٧. اصفهانی، محمد تقی (١٤٣٩ ق). **هداية المسترشدين**. قم، مؤسسة نشر اسلامی، ج ٢.
٨. امام خمینی، سید روح الله (١٣٧٦)، **جواهر الأصول**، تهران: مؤسسة تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
٩. امام خمینی، سید روح الله (١٣٨٨). **محاضرات فی الأصول**. تهران: مؤسسة تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
١٠. امام خمینی، سید روح الله (١٤٣٧ ق). **انوار الهدایة فی التعليقة علی الکفایة**. تهران: مؤسسة تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ج ٣.
١١. امام خمینی، سید روح الله (١٤٣٣ ق). **تهذیب الاصول**. تهران: مؤسسة تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
١٢. امام خمینی، سید روح الله (١٤٢٠ ق). **معتمد الاصول**. تهران: مؤسسة تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
١٣. امام خمینی، سید روح الله (١٤١٥ ق). **مناهج الوصول**. تهران: مؤسسة تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
١٤. انصاری، مرتضی (١٣٨٣). **مطارح الأنظار**. قم: مجمع الفکر الإسلامي، ج ٢.
١٥. بجنوردی، سید حسن (١٣٨٠). **منتهی الأصول**. تهران: مؤسسه عروج.
١٦. بروجردی، سید حسین (بی تا). **نهایة التقرير**. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع).
١٧. جوهری، اسماعیل بن حماد (١٤١٠ ق). **الصحاح**. بیروت: دار العلم.

۱۸. حائری یزدی، عبدالکریم (۱۴۱۸ ق). **درر الفوائد**. قم: مؤسسه النشر الإسلامی، چ ششم.
۱۹. حسینی میلانی، سیدعلی (۱۴۲۸ ق). **تحقیق الأصول**. قم: الحقائق، چ ۲.
۲۰. حکیم، سیدمحسن (۱۴۱۶ ق). **مستمسک العروة الوثقی**. قم: دار التفسیر.
۲۱. خمینی، سیدمصطفی (۱۴۱۸ ق). **تحریرات فی الأصول**. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۲۲. خوانساری، آقا حسین (بی تا)، **مشارق الشمس فی شرح الدروس**. بی جا، بی نا.
۲۳. خوئی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۸ ق - الف). **محاضرات فی أصول الفقه**. قم: مؤسسه احیاء آثار الإمام الخوئی،
۲۴. خوئی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۸ ق - ب). **موسوعة الإمام الخوئی**. قم: مؤسسه احیاء آثار الإمام الخوئی.
۲۵. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۲) **لغت نامه**. تهران: دانشگاه تهران، چ ۲.
۲۶. زبیدی، سیدمرتضی (۱۴۱۴ ق). **تاج العروس**. بیروت: دار الفکر.
۲۷. سبحانی، جعفر (۱۴۱۳ ق). **المبسوط فی اصول الفقه**. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
۲۸. سبزواری، سیدعبدالعالی (۱۴۱۳ ق). **مهذب الأحكام**. قم: مؤسسه المنار، چ ۴.
۲۹. صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۱۷ ق). **بحوث فی علم الأصول**. بیروت: الدار الإسلامیة.
۳۰. صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۳ ق)، **من لا یحضره الفقیه**، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

۳. طباطبائی یزدی، سید محمد کاظم (۱۴۰۹ق). **العروة الوثقی**. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، چ ۲.

۳۲. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). **تهذیب الأحکام**. تهران: دار الکتب الإسلامیة، چ ۴.

۳۳. عراقی، ضیاء الدین (۱۴۱۷ق). **نهایة الأفكار**. قم: دفتر انتشارات اسلامی، چ ۳.

۳۴. کاشف الغطاء، حسن بن علی (۱۳۸۷ق) **أنوار الفقاهة - کتاب الطهارة**، نجف: مؤسسة کاشف الغطاء.

۳۵. کامل نواب، حمیدرضا؛ قبولی درافشان، محمدتقی؛ حائری، محمدحسن (۱۴۰۲). «تبدیل

امثال؛ نقد استحاله و مستندسازی امکان». **فصلنامه پژوهش های اصولی**. ۱۰ (۳۶)،

صص ۷۵-۱۰۰.

۳۶. کرباسی، محمد ابراهیم (بی تا). **إشارات الأصول**. بیجا، بی نا.

۳۷. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۰۷ق). **الکافی**. تهران: دار الکتب الإسلامیة، چ ۴.

۳۸. محقق داماد، سید محمد (۱۴۱۶ق). **کتاب الصلاة**. قم: دفتر انتشارات اسلامی، چ ۲.

۳۹. میرزای قمی، ابوالقاسم (۱۴۳۰ق) **قوانین الأصول**. قم: إحياء الکتب الإسلامیة.

۴۰. نایینی، محمدحسین (۱۳۷۶ش). **فوائد الاصول**. قم: جامعه مدرسین.

۴۱. نائینی، محمدحسین (۱۴۱۱ق). **کتاب الصلاة**. قم: جامعه مدرسین.

۴۲. نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). **جواهر الکلام**. بیروت: دار إحياء التراث العربی، چ ۷.

۴۳. همدانی، آقارضا (۱۴۱۶ق). **مصباح الفقیه**. قم: مؤسسة الجعفریة.

Bibliography:

* The Qur'an.

1. Akhund Khorasani, Mohammad Kazem. (1409 AH). Kifayat al-Usul. Qom: Mo'asseseh A'l al-Bayt (AS). (in Arabic)
2. Ebrahimi Dinani, Gholamhossein. (1365 SH). Qawa'id-e Kulli dar Falsafeh-ye Islami. Tehran: Mo'asseseh-ye Mutale'at va Tahqiqat-e Farhangi (2th ed.). (in Persian)
3. Ibn Sina, Hossein ibn Abdullah. (1405 AH). Al-Shifa (Mantiq). Qom: Kitabkhaneh-ye Ayatollah Mar'ashi. (in Arabic)
4. Ardabili, Ahmad. (1403 AH). Majma' al-Fa'ida wa al-Burhan. Qom: Islamic Publications Office. (in Arabic)
5. Esfahani, Mohammad Hassan. (1404 AH). Al-Fusul al-Gharawiyya. Qom: Dar Ihya' al-'Ulum al-Islamiyya. (in Arabic)
6. Esfahani, Sayyid Abul Hasan. (1422 AH). Wasilat al-Wusul ila Haqa'iq al-Usul. Qom: Mo'asseseh al-Nashr al-Islami. (in Arabic)
7. Esfahani, Mohammad Taqi. (1429 AH). Hidayat al-Mustarshidin. Qom: Mo'asseseh Nashr-e Islami (2th ed.). (in Arabic)
8. Imam Khomeini, Sayyid Ruhollah. (1376 SH). Jawahir al-Usul. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Works of Imam Khomeini (RA). (in Arabic)
9. Imam Khomeini, Sayyid Ruhollah. (1388 SH). Muhazirat fi al-Usul. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Works of Imam Khomeini (RA). (in Arabic)
10. Imam Khomeini, Sayyid Ruhollah. (1427 AH). Anwar al-Hidaya fi al-Ta'liqa 'ala al-Kifaya. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Works of Imam Khomeini (RA) (3th ed.). (in Arabic)
11. Imam Khomeini, Sayyid Ruhollah. (1423 AH). Tahzib al-Usul. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Works of Imam Khomeini (RA). (in Arabic)
12. Imam Khomeini, Sayyid Ruhollah. (1420 AH). Mu'tamad al-Usul. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Works of Imam Khomeini (RA). (in Arabic)

13. Imam Khomeini, Sayyid Ruhollah. (1415 AH). Manahij al-Wusul. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Works of Imam Khomeini (RA). (in Arabic)
14. Ansari, Morteza. (1383 SH). Matarah al-Anzar. Qom: Majma' al-Fikr al-Islami (2th ed.). (in Arabic)
15. Bojnurdi, Sayyid Hassan. (1380 SH). Muntaha al-Usul. Tehran: Mo'asseseh-ye Uroj. (in Arabic)
16. Borujerdi, Sayyid Hossein. (n.d.). Nihayat al-Taqrir. Qom: Fiqh Center A'imma-ye Athar (AS). (in Arabic)
17. Jawhari, Ismail ibn Hammad. (1410 AH). Al-Sihah. Beirut: Dar al-'Ilm. (in Arabic)
18. Ha'iri Yazdi, Abdul Karim. (1418 AH). Durar al-Fawa'id. Qom: Mo'asseseh al-Nashr al-Islami (6th ed.). (in Arabic)
19. Hosseini Milani, Sayyid Ali. (1428 AH). Tahqiq al-Usul. Qom: Al-Haqa'iq (2th ed.). (in Arabic)
20. Hakim, Sayyid Mohsen. (1416 AH). Mustamsak al-'Urwat al-Wuthqa. Qom: Dar al-Tafsir. (in Arabic)
21. Khomeini, Sayyid Mustafa. (1418 AH). Tahrirat fi al-Usul. Qom: Institute for Compilation and Publication of Works of Imam Khomeini. (in Arabic)
22. Khansari, Aqa Hossein. (n.d.). Mashariq al-Shumus fi Sharh al-Durus. n.p.: n.pub. (in Arabic)
23. Khoei, Sayyid Abul Qasim. (1418 AH-a). Muhazirat fi Usul al-Fiqh. Qom: Mo'asseseh Ihya' Asar Imam Khoei. (in Arabic)
24. Khoei, Sayyid Abul Qasim. (1418 AH-b). Mawsu'at al-Imam al-Khoei. Qom: Mo'asseseh Ihya' Asar Imam Khoei. (in Arabic)
25. Dehkhoda, Ali Akbar. (1377 SH). Lughatname. Tehran: Daneshgah-e Tehran (2th ed.). (in Persian)
26. Zobeidi, Sayyid Morteza. (1414 AH). Taj al-'Arus. Beirut: Dar al-Fikr. (in Arabic)
27. Subhani, Ja'far. (1431 AH). Al-Mabsut fi Usul al-Fiqh. Qom: Mo'asseseh Imam Sadiq (AS). (in Arabic)
28. Sabzawari, Sayyid Abdul A'la. (1413 AH). Muhazzab al-Ahkam. Qom: Mo'asseseh al-Manar (4th ed.). (in Arabic)
29. Sadr, Sayyid Mohammad Baqir. (1417 AH). Buhuth fi 'Ilm al-Usul. Beirut: Al-Dar al-Islamiyya. (in Arabic)

30. Saduq, Mohammad ibn Ali ibn Babawayh. (1413 AH). Man La Yahduru al-Faqih. Qom: Islamic Publications Office. (in Arabic)
31. Tabataba'i Yazdi, Sayyid Mohammad Kazem. (1409 AH). Al-'Urwat al-Wuthqa. Beirut: Mo'asseseh al-A'lami lil-Matbu'at (2th ed.). (in Arabic)
32. Tusi, Mohammad ibn Hasan. (1407 AH). Tahzib al-Ahkam. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya (4th ed.). (in Arabic)
33. Iraqi, Zia al-Din. (1417 AH). Nihayat al-Afkar. Qom: Islamic Publications Office (3th ed.). (in Arabic)
34. Kashif al-Ghita, Hasan ibn Ali. (1387 AH). Anwar al-Faqaha - Kitab al-Tahara. Najaf: Mo'asseseh Kashif al-Ghita. (in Arabic)
35. Kamel Nawab, Hamidreza, Qobuli Dorafshan, Mohammad Taqi, & Ha'iri, Mohammad Hasan. (1402 SH). Tabdil-e Imtisal; Naqd-e Istihala va Mustanadsazi-ye Imkan. Quarterly Journal Pazhuheshhaye Usuli, 10(36), 75–100. (in Persian)
36. Karbasi, Mohammad Ibrahim. (n.d.). Isharat al-Usul. n.p.: n.pub. (in Arabic)
37. Kolayni, Mohammad ibn Ya'qub. (1307 AH). Al-Kafi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya (4th ed.). (in Arabic)
38. Muhaqqiq Damad, Sayyid Mohammad. (1416 AH). Kitab al-Salat. Qom: Islamic Publications Office (2th ed.). (in Arabic)
39. Mirza-ye Qomi, Abul Qasim. (1430 AH). Qawanin al-Usul. Qom: Ihya' al-Kutub al-Islamiyya. (in Arabic)
40. Naini, Mohammad Hossein. (1376 SH). Fawa'id al-Usul. Qom: Jame'eh-ye Mudarrisin. (in Arabic)
41. Naini, Mohammad Hossein. (1411 AH). Kitab al-Salat. Qom: Jame'eh-ye Mudarrisin. (in Arabic)
42. Najafi, Mohammad Hasan. (1404 AH). Jawahir al-Kalam. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi (7th ed.). (in Arabic)
43. Hamedani, Aqa Reza. (1416 AH). Misbah al-Faqih. Qom: Mo'assesat al-Ja'fariyyah. (in Arabic)